

NÄR KARL XI LADE GRUNDEN TILL DEN ESTNISKA FOLKSKOLAN

NÅGRA BLAD UR DEN SVENSKA STORMAKTS-
TIDENS KULTURHISTORIA

Av fil. lic. GRETA WIESELGREN, Lund

I VÅRA svenska skolor får vi lägga ner mycket arbete på att lära oss det svenska östersjöväldets uppkomst och utveckling. Vi följer på kartan alla de vägar de segrande svenska härarna tågade och glädder oss åt varje nytt landstycke, som erövrades, liksom vi sedan sörjer över förlusterna och nederlagen. Men det fredliga svenska förvaltningsarbetet och det kulturella uppbyggandet glider vi förbi. Det är ändå detta, som gjort den svenska tiden till en i stort sett lycklig period i dessa länders historia. Vi vet, att Gustav Adolf upprättade ett universitet i Dorpat och även förlade en hovrätt dit. Men om folkens inre liv får man ingen föreställning. Och ett studium av detta ger dock trots tidens skrämmande bakgrund av okunnighet, vidskepelse och förtryck en helt annan mer levande och uppbygglig bild från vår stormaktstid än den vi är vana vid. Ett sådant intressant och av svenskarna relativt okänt kapitel är bildningssträvandena i Estland på 1680-talet och försöken då att grunda en allmän folkskola på landsbygden för landets estniska befolkning. — De skolor, som fanns tidigare, avsåg blott städerna och var så gott som uteslutande för den tyska och den mera fåtaliga svenska överklassen.

Liksom i Sverige var det i Baltikum kyrkan, som tog hand om den folkliga undervisningen på landet. Var klockaren läskunnig, fick han hjälpa prästen med undervisningen i sång och katekes. Särskilda lokaler saknades. Först 1650 hade den första folkskolan grundats på landsbygden, nämligen i svenskbygden på Nuckö, Noarootsi. En föregångsman var Johan Gezelius, sedermera biskop i Åbo. Under sin tid som superintendent över Estland och Livland på 1660-talet framlade han förslag om att skolor skulle upprättas i varje socken liksom han ville att bibeln skulle översättas till estniska och lettiska. Han fick dock inte den erforderliga ekonomiska hjälpen av Karl XI:s förmyndare, men hans planer har säkert haft betydelse för den följande utvecklingen.

Ännu på 1670-talet var skolförhållandena bedrövliga. 1675 klagas det över att inga skolor fanns på landsbygden och att folkskolorna i städerna var under all kritik. 1674 fick Livland i Johann Fischer en utomordentligt duktig karl till generalsuperintendent, d. v. s. högste ledare för den kyrkliga styrelsen. Eftersom dåvarande Livland även

omfattade det nuvarande södra Estland t. o. m. landskapet kring Dorpat, Tartumaa, så kom hans verksamhet även esterna till godo — det övriga Livland beboddes av letter. Han började med att organisera folkskolorna i Riga och fick även statligt understöd till andra fattigskolor i städerna, samtidigt som det fastslogs, att dessa skulle vara öppna även för andra än tyskarna. Upptagen som han var av stora kyrkliga omändringar fick han inte tid att även ägna sig åt landsbygdens skolfråga. Han understödde i stället de män, som på 1680-talet började sitt arbete för allmogens upplysning. I Lettland var det prosten Glück i Marienburg, som satte i gång med att grunda skolor i större omfattning på landsbygden. Mera känt och mera omfattande är emellertid det arbete, som en ung student samtidigt i början på 1680-talet satte i gång med för esternas folkupplysning. Det var en juris studiosus av svensk härstamning, *Bengt Gottfried Forselius*, som blev grundaren av den estniska folkskolan. Forselius var född i Estland omkring 1660 och var son till kyrkoherden i de av svenskar bebodda socknarna Kors och St. Mattis, Johan Forselius. Denne, som med stor sannolikhet härstammade från Österbotten, har för övrigt skrivit ett värdefullt arbete om esternas gamla religion. Bengt Gottfried F. kom redan från barndomen i nära kontakt med esterna och behärskade deras språk, liksom tyskan, som han föredrog framför svenskan som skriftspråk. Troligen hade han studerat vid något tyskt universitet.

I själva verket utgick den stora rörelse, som F. satte i gång för att grunda skolor för estnisk ungdom på landet, från svenskbygden. Det var ju rätt naturligt, att den svenska regeringen lättare skulle ge anslag åt skolor där. Gamle Forselius' hem har säkert varit en brinnande kulturhärd. Under hans sista tid hade efterträdaren och svärsonen pastor Gabriel Herrlin — en smålänning från Kalmar — intresserat sig livligt för den estniska befolkningen i sina församlingar. Ja, han var t. o. m. så starkt intresserad, att bönderna i Västra Rågö klagade för kungen, att Herrlin endast tre gånger om året predikade på svenska och i stället höll sig till det »otyska», d. v. s. estniska tungomålet. Konsistorieprotokollen över klagomålet visar dock, att Herrlin var fullständigt oskyldig: han predikade på estniska helt enkelt därför att de svenska bönderna så sällan gick i kyrkan. Herrlin förde också en hård kamp mot böndernas dryckenskap och begärde myndigheternas inskridande häremot, vilket retade befolkningen. Men av protokollen framgår också vilken stor insats Herrlin gjort för folkundervisningen, inte bara för den svenska utan även och väl så mycket för den estniska. Vid Herrlins ankomst till församlingen hade endast en gammal gumma förstått att läsa men 1685 kunde de flesta unga män där, ester såväl som svenskar, både läsa och sjunga och hade undervisats häri såväl av pastor Herrlin som av dennes unge svåger, Bengt Gottfried Forselius. Vintern 1683—84 fick inte mindre än 50 pojkar kostnadsfri undervisning i Herrlins hus. Härom berättar han själv i ett brev till biskopen i Reval, att det var i hans hus, som det »begyntes med skolväsendet för den estniska ungdomen»; det hade dock varit förenat med stor möda och besvär på

grund av de rykten som spreds, att pojkarna så fort de väl lärt läsa måste till sjöss som soldater. Herrlin måste från predikstolen säga ifrån att varken han eller Forselius skulle ha så mycket som ett ägg för besväret.

I samråd med kyrkoherde Herrlin utformade Forselius riktlinjer och detaljer i sitt omfattande skolprogram. De viktigaste punkterna var: grundandet av folkskolor i alla socknar på landet, utbildandet av egna lärare med ordnade ekonomiska förhållanden samt utgivandet av pedagogiskt tillfredsställande läroböcker.

Redan 1684 kunde Forselius sätta sin plan att utbilda lärare i verket. Han grundade då ett lärarseminarium för estniska lärare och klockare. Härtill lyckades han få understöd av Karl XI, som både anslog en gård åt anstalten, nämligen det intill Dorpat liggande Biskopshov (Piiskopi mõis), där seminariet tills vidare inrymdes, och lämnade underhåll till det från kronans egna magasin. I Sverige saknas motstycke härtill vid denna tid. I Lettland upprättade prosten Glück liknande skolor, ehuru man känner mindre till deras verksamhet.

Självfallet var det inte tal om något seminarium i nutida mening. Det var i själva verket en tvåårig folkskola, där undervisningen omfattade läsning, räkning, skrivning, katekes och biblisk historia samt sång och bokbinderi. Efter två års undervisning kunde de bästa eleverna skickas ut till de församlingar, som önskade en skollärare. Det viktiga var, att denna skola blev en medelpunkt för de folkliga bildningssträvandena. Forselius blev dess föreståndare. Han måste själv gå omkring och tiggas lärjungar av bönderna. 1684 skickade v. Fersen i Palupera en duktig pojke Ignatius Jaak till seminariet. Denne blev sedermera en av de mera bemärkta bland de estniska lärarna och verkade på olika platser i landet. Så sent som 1727, under den ryska tiden, återfordrade v. Rennenkampf honom som livegen.

Tyvärr kunde seminariet ej upprätthållas mer än några år. Redan 1688 måste det nedläggas. Men dessförinnan hade 160 elever utbildats. Forselius omkom samma år genom olyckshändelse och troligen var väl detta orsaken till att verksamheten ej kunde fortsättas.

För att ytterligare intressera myndigheterna för sina skolplaner företog Forselius i december 1686 en resa till Stockholm och tog då med sig ett par av sina elever, två estniska skolpojkar, som han föreställde för sin gynnare Gerth, biskopen av Estland och änkedrottningens hovpredikant — en man som annars inte befattade sig alltför mycket med de estniska angelägenheterna, eftersom han föredrog att sköta dessa från den kungliga huvudstaden. Emellertid förhörde Gerth pojkarna i deras färdigheter att läsa och skriva och ställde t. o. m. om att Forselius och pojkarna fick företräde hos kungen.

Tack vare sina ansträngningar lyckades Forselius — säkerligen på uppdrag av Herrlin — utverka en kunglig befallning till ståthållare Tungel i Reval att uppföra skolhus i Kors och St. Mattis. Tungel fick order att tillhålla bönderna att lämna material till skolhus vid de båda kyrkorna. Sedan början gjorts i dessa två socknar, som genom reduktionen tillfallit kronan, skulle skolhus även anläggas på andra ställen i landet. Dessutom skulle den blivande läraren för

dessa skolor få ett årsanslag av 50 daler silvermynt. Själv skolan storlek angavs också noga: Huset skall vara 3 famnar långt och lika brett, med två rum liggande mitt för varandra; dessutom skulle huset vara försett med en förstuga. Trots att befallning utgått att bygget skulle påskyndas, blev det likväl fördröjt, beroende på att ett par herrar v. Höveln förbjöd bönderna att ta virket i skogarna eller ge mark åt bygget. De vägrade således i praktiken att erkänna kronans rättigheter över de indragna godsens. På sina håll ställde sig nämligen adeln mycket avvisande till att de infödda skulle få skolundervisning. Dels var man rädd för ökade utgifter till lärare och skolor, dels befarade man, att upplysningen skulle ge folket farliga ledare, och dels fruktade man att mista arbetskraft. Dock måste man erkänna, att det var åtskilliga även bland adeln, som vände sig till Forselius för att få lärare på sina gods för att undervisa tjänarnas och böndernas barn.

I Sverige hade den nya kyrkolagen antagits 1686. Därmed blev en bättre grund lagd för folkundervisningen, och myndigheternas intresse för att ordna skol- och kyrkoförhållandena även ute i provinserna ökades. På kungens initiativ genomdrev generalguvernör Hastfehr 1687 på den livländska lantdagen, att skola skulle upprättas i varje socken i Livland. Ridderskapet gav även nödtvunget sitt samtycke till att lämna naturaförmåner åt skolmästaren, liksom tomt och material till skolhus. Biskop Gerth genomdrev en kunglig förordning 1689, enligt vilken generalguvernören över Estland uppmanades, att se till att även här skolor upprättades i varje socken.

Men mer än dessa förordningar betydde Forselius' oförtrutna arbete. Så fort denne återkom från Stockholm till Estland, började han att kraftigt bearbeta prästerna i de olika församlingarna. Samtidigt utarbetade han en ny stavningsmetod och utgav en ny abc-bok på estniska. I sina rapporter till biskop Gerth har han bilagt en hel rad med brev från kyrkliga personer, som berättar om skolförhållandena i sina församlingar. Från Kors' pastorat hos sin svåger Herrlin har Forselius sommaren 1687 skickat sin första rapport till Gerth. Han har rest kring i det estniska Livland, och där har under vinterns lopp inte mindre än 11 pastorer hållit undervisning för estniska skolbarn efter Forselius' nya metod och ytterligare 7 har lovat att för den kommande vintern anställa elever från hans seminarium för att undervisa i sina församlingar. Flera, som tidigare haft den gamla undervisningsmetoden, har nu övergått till den nya. Till skollokaler har man haft gamla kyrko- och klockarboställen eller t. o. m. rior — lador, där man tröskade säden. Barnen har underhållits delvis av föräldrarna men delvis också av adeln. De har själva varit kockar och skött eldarna. Läroböcker har också ställts till deras förfogande. En god bild av förhållandena ger den tyske prosten Rauscherts skildring från trakten söder om Dorpat. Jag översätter ur brevet:

»Hur nödvändiga skolorna är för bondbarnen här i landet, måste var och en förstå, som inser kyrkans stora svårigheter. Det är ju klart att de, som sitta i mörkret och i dödens skugga, böra genom skolorna desto lättare komma till Ljuset och frälsning av Guds nåd. — Sedan Forselius förra hösten skickat

gossen Bengt Adamsson till mig har en god början gjorts, fastän pojken endast var 15 år gammal och själv fick sköta undervisningen. Skolhus fanns inte, utan till undervisningslokal tog jag det gamla härbret mellan klöverängen och prästgården, medan rian blev sov-kammare . . . Bönderna kunde inte begripa att eleverna — åtskilliga var redan över 20 år och skäggiga karlar, andra jämgamla med ovannämnda Bengt — skulle uppträda med passande sedsamhet och vilja lära, fastän de inte hotades med spö eller sträng tuktan. Men deras fruktan kom på skam. När man förut behövt ta i med hårdhandskarna för ungefär 6 tyska skolpojkar, så kan man förundra sig över att ett helt rum fullt av otyska, dvs. estniska barn kunde regeras av en så liten pojke. Bengt har också gjort sitt allra bästa, så att de flesta eleverna på den här vintern kommit lika långt som de i Lettland, som undervisats av tyskar, på två vintrar, vilket jag själv kunnat konstatera på min Riga-resa för 14 dar sedan. Då hörde jag också av generalsuperintendenten (således Fischer), att han var av samma mening som jag och att han ville, att man alltid skulle ha ester till skollärare på grund av tyskarnas lättja och obeständighet. Här lärde de alfabetet på en timma, behövde inte abc-boken efter 5 veckor och läste tämligen flytande efter 10 veckor. Generalsuperintendenten har givit mig i uppdrag att till hösten visitera mina församlingar särskilt med hänsyn till skolförhållandena. Jag skall också bemöda mig om, att två skolor upprättas här i Sagnitz, även om jag själv åter måste ta av mina egna inkomster. Jag skall också vid min visitation se till, att skolor upprättas i de övriga församlingarna i prosteriet. — — —»

Pastor Bokelmann, också tysk, berättar även om esternas lätthet att lära: »Då våra tyska barn behöva ett år och mer och deras undervisning ofta drar stora omkostnader, innan de väl lärt sig läsa, så har denne lille pojke Tönno lärt 12 barn under denna vinter från trettondagen till nu — brevet är daterat den 30 april — så väl, att de nästan alla blivit färdiga . . . Jag tackar Gud, att skolorna i detta land också för bönderna fått en så god början. Den estniska skolan skall bli färdig den här sommaren, om jag också skall bygga huset för egna medel. Till hösten är 20 barn redan anmälda.»

Det praktiska arbetet med att grunda skolor och skicka ut lärare överallt på den estniska landsbygden gick framåt med stormsteg. Man skulle kunna tala om en stor nationell väckelse bland esterna med pastorerna som ledare och hjälpare. Till nationaliteten var dessa övervägande tyskar med sympatier för såväl svenskarna som de infödda samt till ett mindre antal svenskar. Tack vare det stöd, som såväl biskop Gerth som superintendent Fischer gav Forselius, efterkom de flesta prästerna Forselius' uppmaning att inlämna skriftlig rapport över skolförhållandena. I augusti 1688 kunde också Forselius skicka in utdrag från inte mindre än 28 brev från prostar och pastorer i estniska församlingar. Brevet bär vittne om en strålände bildningslust hos den estniska ungdomen och det estniska folket samt om den stora entusiasm, som besjälade prästerskapet. Denna samling brev är ett vackert kulturmonument, som väl få folk kan uppvisa maken till under detta århundrade. Jag tar mig därför friheten att göra några citat från dem.

Från Pernau skriver prosten Freyer: »... Med de nya skolorna ha vi nu kommit så långt, att sedan jul har nu i april 40 bondpojkar, däribland två vuxna karlar, lärt sig fullständigt läsa och även de

sent tillkomna behärska helt att stava. Flera ha kommit så långt, att de kan börja undervisa andra... Måtte Gud hjälpa att verket kan genomföras ... trots att djävulen på allehanda sätt söker hindra det dels genom herrskapen på adelsgårdarna dels genom bönderna själva dels genom sådana som inte tycker om att anstränga sig» (detta var riktat mot de präster, som ställde sig avvisande). Prosten Broocmann berättar, att sammanlagt över 100 lärt sig läsa endast i hans socken. En annan berättar om en kvinna på ön Vrangö, som tjänat i Reval och där lärt läsa av barnen i huset, sedan kommit hem och lärt åtskilliga estniska barn att läsa, vilka sedan i sin tur lärt både sina föräldrar och andra. En stallknekt på 30 år har lagt bort piskan och satt sig på skolbänken, skriver prosten Rauschert, som berättar vidare, att herdarna går och läser ur böcker medan de valla kräken. En annan skriver, att lusten att lära läsa är så stor bland den estniska ungdomen, att också pigorna och andra flickor börjat lära, och var helst en pojke lärt läsa i någon gård, så börjar han genast lära sina bröder och systrar. Även andra brev berättar, att många flickor också fått vara med om undervisningen.

Pastor Herrlin skriver på svenska bl. a. följande:

»I mina socknar är nu en god del, som kan läsa i bok utom de 50 och 25 som här lärt hava i mina rior. Ty jag vet, att i St. Mattie socken äro 60 stycken, som läsa i bok och här vid Korskyrkan 84 stycken. Nu lära de också andra hemma och när barnen gå vall, lära de också varandra. Det märkvärdiga är dock två stycken tiggare, som krypa på fötterna. De har också lärt läsa och lära nu i sin tur andra. Med skolestugorna, vilka vår nådige konung haver förordnat bygga, är så vida kommit, att här i Aro förmedelst försträckning av mina egna medel så har huset kommit under ett gott brädetak och skorstenen halft uppmurad etc. — — — Jag försäkrar, att om Hans Högvördighet biskopen och landsens fäder vilja verket befordra och Kongl. Maj. se i nåder till det, så kommer dessa blinda ester på sådant sätt föras till Evangelii ljus, att inom några år kommer här i varje socken att finnas flera, som kunna läsa i bok, än det på vissa håll finns i Sverige.»

När pastor Herrlin helt milt talar om de blinda esterna, så finner man hos åtskilliga tyska pastorer betydligt kraftigare uttryck, såsom de i synd och ovetandets gytta sjunkna, de på helvetets rand svävande själarna. I själva verket fanns det fortfarande många hedingar bland infödingarna, och det blev därför i högre grad än på andra håll ett rent religiöst önskemål att lära befolkningen läsa.

Även Forselius gör en jämförelse med förhållandena i Sverige. Han hoppas att den tiden skall komma, då varje människa, som är vid sina sinnens fulla bruk, också skall kunna läsa. Om man blott röjer undan allt onödigt och småaktigt motstånd, kan man säkert hoppas att det skall bli bättre förhållanden i Est- och Livland än dittills i Sverige och Finland, där de flesta inte kunna läsa, vilket han själv kunnat iaktta på sin genomresa.

Sammanlagt är det omkring 1,100, som efter pastorernas rapporter blivit undervisade under denna korta tid. De bevarade protokollen från kyrkvisitationerna visa också hur läskunnigheten bredde ut sig under de närmast följande åren.

Jag kan inte här gå närmare in på Forselius' strid för en estnisk stavningsreform och en ny undervisningsmetod. Här kämpade han en svår kamp mot det benhårda konservativa konsistoriet i Reval, som under prosten Heidrichs järnhand avslög varje försök till reformer. Heidrichs motto var: »Alle Änderung ist verdächtig!» — Alla förändringar böra misstros. — Vid Forselius' sida stod den unge Adrian Virginius, översättaren av Nya Testamentet till estniska. Han översatte direkt från grekiskan och fick sin översättning tryckt med Fischers hjälp. Revalkonsistoriet fordrade en renlärig översättning efter Luthers tyska översättning och lyckades även genomdriva en kunglig resolution om att denna skulle läggas till grund. På samma sätt fordrade konsistoriet, att den tyska bibelöversättningen, även när det gällde stavningen, skulle vara norm för den estniska stavningen, något som måste förefalla oss absurt när det gäller två varandra så främmande språk. Forselius fordrade däremot en ljudenlig stavning efter den talade estniskan. Sin abc-bok tryckte han emellertid endast delvis efter sina principer, och ändock höll man hans moderata ändringar för ytterst farliga och fordrade att den liksom den nytgivna bibelöversättningen av Virginius skulle konfiskeras. — Det blev ändå Forselius' stavning, som blev den segrande.

Desto lättare hade Forselius att vinna förstäelse för sitt praktiska skolarbete. Detta var nog helt i Karl XI:s egen linje. Omvårdnaden av det enkla folket och dess bildningsbehov låg kungen alltid varmt om hjärtat. Sensommaren 1688 var Forselius åter i Stockholm och i september fick han kunglig fullmakt som inspektör över folkskolorna på landet i Estland och Livland. Han fick rätt att överallt på landsbygden, där han fann det nödigt, grunda nya skolor samt hålla uppsikt över skolväsendet och inkomma med reformförslag. Dessutom tillförsäkrades han ett visst årligt underhåll. Forselius hann dock aldrig utöva sitt ämbete. Han drunknade på överresan till Estland. I november gick ryktet i Reval att den båt, Forselius seglat med, gått till botten med man och allt. Det visade sig vara sant.

För den estniska folkskolans vidare utveckling var Forselius' död utan tvivel ett hårt slag. I de senare striderna saknar man den enhetliga ledning, som Forselius som inspektör borde ha kunnat ta. En säker grund var dock lagd, och man kunde arbeta vidare. Efter den svenska kyrkolagens införande, först i Estland 1692 och något senare i Livland, blev det lättare för landets styrelse att fordra anslag av godsägarna till skolhusbyggen och underhåll av lärare. Lagenligt hade också läraren rätt till ett stycke jord. Likväl var hans ekonomiska ställning fortfarande mycket osäker. Mot slutet av svensktiden fanns så gott som i varje socken ett skolhus, på sina ställen t. o. m. flera. Desto mera beklagansvärd var den stora hungersnöden 1696—97, då barn och vuxna dog massvis, och därefter under det stora nordiska kriget, då allt inriktades på landets försvar, skolhusen förstördes och lärarna dogo eller flydde. — Trots krig, pest och hungersnöd hade dock den estniska folkskolan vuxit så in i folkmedvetandet, att man senare åter kunde börja bygga på den lagda grunden.